

**ЗДРАВИЦЕ И ДРУГЕ УСМЕНЕ ФОРМЕ
У ПОЕЗИЈИ ЂОРЂА СЛАДОЈА**

*Данијела Јелић, Валентина Милекић
Филолошки факултет
Универзитета у Бањој Луци*

**TOASTS AND OTHER ORAL FORMS IN THE POETRY
OF DJORDJO SLADOJE**

*Danijela Jelić, Valentina Milekić
Faculty of Philology
University of Banja Luka*

This paper deals with a collection of about fifty contemporary folk toasts, which have been compiled, processed and classified within the project “Studies and protection of the intangible cultural heritage of the Republic of Srpska”. The toasts were collected during field research, which covered the whole territory of the Republic of Srpska, involving informants of different age, educational level and social status. They represent a living reflection of the current situation in this segment of folklore. While processing and classifying the aforementioned material, we have found that there are habitual (fixed) forms of the toasts (blessings or curses) with perceptible regional characteristics. It is also notable that such forms have been transferred and incorporated from folklore into literature, particularly as regards contemporary Serbian poetry. This paper is also concerned with comparing the material compiled with a select corpus of contemporary Serbian literature with the purpose of determining exact methods and forms of literary transformation and transposition of the kind. To this end, we have analyzed the oeuvre of Djordjo Sladoje, a contemporary Serbian poet, with the aim of pointing out possible ways of incorporating and transforming toasts and other oral forms into literary creations.

Key words: field research, toasts, blessings, curses, habitual forms, incorporation, transformation, Serbian literature, contemporary Serbian poetic tradition

1.

Специфичност здравица¹ као усмене форме уочљива је првенствено на плану њене структуре која представља основни дистинктивни елемент у односу на остале, њој сродне усмене форме. С једне стране, здравица – у поређењу са већином усмених форми, нарочито кратких – није *фиксирана* и промјенљива је дужине и садржаја. „За разлику од већине фолклорних текстова, здравица се не одликује потпуно стабилном формом. Док су основне идеје здравице утврђене, форма представља комбинацију фолклорних формула и индивидуалних интервенција онога ко здравицу изговара“ (Петровић 2006: 25). С друге стране, здравица представља *жанр у жанру*, будући да у својој структури садржи и кратке усмене форме – благослове и клетве, „[...] дакле, две семантички супротстављене и у осталим фолклорним текстовима међусобно искључиве форме“ (Петровић 2006: 48). Поменуте особености у великој мјери утичу на форму и разноврсност садржаја здравица, отварајући простор за креативност и *надоградњу*, које зависе од говорничких способности оног ко здравицу изговара (а оне, у крајњој линији, од степена образовања, узраста, културног и социјалног контекста). У прилог овој тврдњи иду и здравице које наводимо у наставку текста²:

I

Домаћине, дао ти Бог велико стадо и благо и све оно што је твом срцу драго! Дао ти Бог волове витороге, јармове јаворове, кестенове заворњаве. Дао ти Бог волове јаке и упутне тежаке, те ти ор'о брда и долове, сијо 'шеницу бјелицу. Из неба јој ишкропило, а из земље плодило, па ти изобиља жито родило! Насуо амбаре к'о царева куле. Вазда имавао, сваком давао. Неком капом, неком шаком, неком пуном врећом, а теби Господ Бог сваком срећом, а највише здрављем и весељем, ако Бог да! Домаћине, ко ти наш'о какву ману, ман'о ти празном врећом, пред твојом пуном кућом! Ман'о ти празним араром, пред твојим пуним амбаром! Иск'о ти жита у зајам, дав'о ти дјецу

¹ „Обред наздрављања представља битну компоненту у систему традиционалне културе балканских Словена. Он фигурише у свим најбитнијим тренуцима како у личном животу појединца – наздравља се приликом рођења и крштења дјетета, на свадби, па чак и приликом сахране – тако и у свим важним тачкама годишњег циклуса – наздравља се приликом слава, литија, Божића и осталих годишњих празника“ (Петровић 2006: 19).

² Све цитиране здравице у раду преузете су из електронске архиве формиране у оквиру пројекта *Заштита нематеријалне културне баштине Републике Српске*.

под најам. Домаћине, твоја глава била за дуго жива и здрава, прибрана, међу људима призната, а кеса ти била увијек пуна и богата! Тако да се стидна не застидио, страшна не уплашио, дужнику дуг вратио, цркви врата позлатио, души мјеста ухватио, ако Бог да! Домаћине, да те Бог сачува мале таве и невјеште маје! Да те Бог сачува великих планина и лугова, да те Бог сачува рђавих другова! Да те сачува од онога друга који се свакоме руга, не боји се ни Бога ни људи, убиле га људске ћуди! Живио, домаћине, да ти буде сретно!³

II

Живио, газда! Им'о вазда вина, ракије и гостију овакије. У кући се рађала сва мушка дјечица, а у пољу 'шен'ца бјел'ца! Да ти буде срећна слава и у итали стока здрава! И им'о свега вишег са вишег, а среће и здравља највише. И нека ти помогне крсна слава тебе и твоју чељад и све нас око трпезе. Сада ћемо кру' преломит', Бога молит'! Гдје се овај кру' мијесио, ту се добра срећа мијесила. Нека нам Бог да среће и здравља! Живјели!⁴

III

Здрав, Србине, мој поносу, нек' је у твојем иконосу рај тамјана, грудва воска и нек' ти је пуна плоска шљивовице мученице за незване и званице! Нек' је препун бардак вина к'о у сретног домаћина! На гулама нек' су струне и нек' су ти пушке пуне... Помози нам Боже и сви Свечи Божји! Ко о чему ми о добру и лијепу разговору. Дао нам се Бог радовати и веселити, пити и добро бити, зла никад не имати! Здрав, брате домаћине! За нашега доброг пута, а нашег доброг останка! Хвала на лијепој части и братској љубави!

Живили па се веселили!⁵

³ Станко Вуковић, рођен 1940. у селу Требеуша код Травника. Здравница се говори у част домаћина, а прилика поводом које се говори може да варира. Може да буде слава, свадба, све врсте сеоског окупљања.

⁴ Ненад Јовић, рођен 1933. у Горњој Шњеготини. Данас живи у Горњој Шњеготини, сам. Баш као и већина људи из његовог села, Ненад није ишао у школу, али није неписмен. Уз помоћ познаника научио је да чита и пише. Изговара славску здравицу.

⁵ Брано Самарцић, рођен 1963. у Невесињу. Завршио је средњу школу. Здравница коју казује изговара се домаћину приликом поласка из његове куће.

IV

Куме, нека ти је сретна слава! Дуго година славио, ти и твоја породица! Бог ти дао све оно што пожелио. Хвала, газда! Им'о вазда добре ракије и људи овакије! Када станемо пити, ракије ће бити. Дао ти Бог волове витороге, јармове јаворове, кестенове заврњове, ћулове, воке јаке и упутне тежаке, те ти оро брда и долове, сијо пшеницу бјелицу па имао много, па свакоме подијелио! Некоме шаком, некоме капом, некоме врећом, а тебе Бог сваком срећом! Живио!⁶

На издвојеним примјерима уочавамо разлику не само у форми/дужини здравице већ и у разноврсности њеног садржаја. Основна идеја здравице (све наведене здравице се изговарају на слави – приликом доласка у кућу, током славља, или при одласку из домаћинове куће) у свим примјерима је иста и поједностављено би гласила: онај који наздравља – жели домаћину и његовим ближњим добру срећу и свако благостање у дому. Без обзира на исту идејну базу, реализација идеје варира од примјера до примјера и условљена је интервенцијама и домишљатошћу самих казивача.

У примјеру здравице I основна идеја је развијенија у поређењу са осталим примјерима, а здравица садржи обје компоненте – благослов и клетву: *Домаћине, ко ти наш'о какву ману, ман'о ти празном врећом, пред твојом пуном кућом! Ман'о ти празним араром, пред твојим пуним амбаром! Иск'о ти жита у зајам, дав'о ти дјецу под најам [...] Да те сачува од онога друга који се свакоме руга, не боји се ни Бога ни људи, убиле га људске ћуди!* Осим што је укључио обје кратке усмене форме, казивач уноси и елементе хумора и тако додатно обогаћује текст: *Домаћине, да те Бог сачува мале таве и невјеште маје!*

Преостали примјери (здравице I, II, III и IV) краћи су, једноставнији, без неких нарочитих интервенција казивача. У три посљедња примјера изостаје форма клетве, а форма благослова је сведена и поједностављена.

У предложеним текстовима уочавају се и окамењене форме које се понављају, у идентичном или незнатно модификованом облику, без обзира на географски ареал на којем је здравица забиљежена, те индивидуалне карактеристике онога ко здравицу изговара. Таквих окамењених форми, у овом случају благослова, има укупно четири:

⁶ Рајко Рачић, рођен 1950. у селу Буквалеку код Бања Луке. Стекао је само основно образовање. Већину живота провео је радећи у Швајцарској, али се вратио у своје родно село, гдје је ова здравица и забиљежена.

а) *Дао ти Бог волове витороге, јармове јаворове, кестенове заворњаве* (здравица I);

Дао ти Бог волове витороге, јармове јаворове, кестенове заврњове [...] (здравица IV).

б) *Неком капом, неком шаком, неком пуном врећом, а теби Господ Бог сваком срећом [...]*! (здравица I);

Некоме шаком, некоме капом, некоме врећом, а тебе Бог сваком срећом! (здравица IV).

в) *Им'о вазда вина, ракије и гостију овакије* (здравица II);

Им'о вазда добре ракије и људи овакије! (здравица IV).

г) *Дао ти Бог волове јаке и упутне тежаке, те ти ор'о брда и долове, сијо 'шеницу бјелицу.* (здравица I);

[...] воке јаке и упутне тежаке, те ти оро брда и долове, сијо пшеницу бјелицу па имао много, па свакоме подијелио! (здравица IV).

Издвојене окамењене форме благослова идентичне су у примјерима а) и в), те незнатно модификоване у примјерима б) и г). У остатку текста, у свим примјерима, без обзира на исту идејну базу, семантичка и синтаксичка реализација саме идеје је другачија (било да се креће у смислу усложњавања и грањања текста [здравица I], било у правцу његовог поједностављивања [здравице I, II, III и IV]).

Сви текстови здравица послужили су нам као илустрација њихове промјењиве форме и прилагодљивости, о чему је било ријечи у уводном дијелу рада, али и као потврда постојања окамењених форми, као што су благослови, које се у истом облику или незнатно преобликовани јављају у здравицама на ширем географском простору. Будући да је основни циљ истраживања у раду усмјерен на могуће начине преношења и инкорпорирања здравица и њихових основних елемената, благослова и клетви, у савремени књижевноумјетнички текст – нећемо улазити у дубљу структурну анализу наведених примјера.

2.

Сви наведени примјери у првом дијелу рада указују на изузетну прилагодљивост усмене форме о којој је ријеч, отварајући истовремено, у свјетлу теме рада и циља истраживања, питање о могућностима транспоновања здравица и њених основних компоненти, нарочито окамењених форми, у књижевноумјетничке текстове (у овом случају пјесничке) и то код оних аутора који су тијесно повезани са српском фолклорном и језичком традицијом.

Међу такве српске пјеснике убраја се и Ђорђо Сладоје⁷, чији смо пјеснички опус овом приликом издвојили и анализирали.

Сладојева оријентисаност ка српској фолклорној традицији видљива је како на тематском плану, тако и на језичком и формалном, у употреби усмених форми и *застарјелих*, архаичних сегмената српског језика, нарочито дијалектизама. Управо ови елементи чине поезију Ђорђа Сладоја нарочито погодном за врсту истраживања која је предмет овог рада. Будући у дослуху са традицијом и дубљим слојевима фолклорне и језичке старине, Сладоје у своје поетске текстове уноси – додуше модификоване и својој пјесничкој замисли и поетици прилагођене – и саме усмене форме. Усмене форме, краће или дуже, у Сладојево дјело су утиснуте на различите начине, од интонацијског опонашања ритма здравица, преко инкорпорирања кратке форме благослова, па све до тужбалица, питалица и бајалица, успаванки, или простом кореспонденцијом са усменим жанровима путем наслова пјесме.

О нераскидивој и дубокој повезаности Сладојеве поезије са традицијом и њеним различитим видовима, много је до сада писано. По ријечима Славка Леовца, Сладоје је „[д]убоко интимно везан за традицију и то за ону која је духовно плодна и актуелна, а не за ону која је исушена и мртва“ (Сладоје 2003: 263). За Михајла Пантића пак у поезији Ђорђа Сладоја „[в]идљив је процес митске патинизације језика, настојање да о свакидашњем животу, и његовим обичним, свагдањим гестовима пева као о ритуалу, из митолошке перспективе“ (Сладоје 2003: 269). На сличном је трагу и констатација Ранка Поповића „[д]а се предању Сладоје није учио из књига већ са усменог извора. Потпуно лирски он је стекао мудрост старију од себе и успио да је изрази значењски усложњену и новим сјајем озарену“ (Сладоје 2003: 9).

У свјетлу претходних запажања, у поезији Ђорђа Сладоја упутно је трагати за облицима или бар одјецима усмених форми и њихових компоненти. Тако форму здравице, ритмички и садржајно остварену, налазимо у стиховима „Похвале песми“:

⁷ Ђорђо Сладоје рођен је 1954. године у Клињи код Улога, у Горњој Херцеговини. Гимназију је завршио у Сечњу, а студије социологије у Сарајеву. Објавио је петнаестак књига поезије. Добитник је великог броја књижевних награда, међу којима и Змајеве награде, Дучићеве награде, Шантићеве награде, Жичке хрисовуље, награда „Бранко Топић“, „Лаза Костић“, „Кочићево перо“ и бројних других. Живи и ради у Новом Саду.

Благословена док нек је она
Што је у овом изнајмљеном рају
У глуво доба потезала звона
Којим се тајне силе призивају.

Која је ловила блесак решетака
И препотопске крике из олује,
Пљачкала пусто благо из Млетака
На ком су спавале гује;

Хваљена што је речи невеселе,
Уморне од света, историје, града,
Нагонила у галоп ђавоље ергеле
Диљ царских винограда.

Која је на чекрк из небеса купе
Спуштала у ове туробне одаје
И дахом пунила све живота рупе –
Благословена во вјеки вјеков да је!
(Сладоје 2003: 110)

Иако књижевноумјетнички уобличена и језички избрушена до танчина, наведена пјесма има форму и ритам народне здравице. Додуше, ријеч је о транспоновању *предмета* којем се наздравља, па је у овом случају умјетничке надоградње и трансформисања усменог жанра нагласак – умјесто на благостању дома и породице – на ономе што је у пјесниковом систему вриједности еквивалент поменутих категоријама – на пјесми, која је проговарала и онда када су сви други ћутали и која је изрицала и у ријечи сажимала и оно неизрециво. Да поменута пјесма кореспондира са формом народне здравице потврђује и *жанр у жанру*, односно директно назначен благослов као један од два краћа фолклорна облика од којих се здравица најчешће састоји.

Међу пјесмама које допуштају да се посматрају као далеки одјек здравице јесте и „Посланица Херцеговцима једва познатог аутора с краја 20. века“ (Сладоје 2010: 200), у којој се апострофирају пробране вриједности, како се то управо чини и у здравици.

„Посланица Херцеговцима једва познатог аутора с краја 20. века“

Славите Божија чуда бојте се Божијег страха
Славите магаре кротко на којем Спаситељ јаха
Славите правду у пчели сунце у дивљем нару
Модри извор у стени и алу у бунару

Читајте камене књиге слушајте шапат јама
Из којих миле сени помиле ноћу к нама
Читајте и тиху песму из удовичке њиве
А плен делите просто – на мртве и на живе

Чините милост нишчем посрнулом и палом
Хвалите пут до мора и повратак на Залом
Славите јечмено класје и чокоте и гроње
Славите овце и козе и Тодорове коње

Славите лахор у лишћу јаку силу у снопу
Светога Василија и сваку Савину стопу
У стопи локву у локви девет небеса
Блаженство дуванског дима и плави мирис вреса

Славите у шуми цркву и у Сурдупу школу
Невесињску пушку Зимоњића и Шолу
Јована на Црквини Алексу где год да је
И призовите грешног који у мраку чаје

А који ветрове воде и тужни звезде чате
Нек утешени буду а с Латинама – знате
Србију славите навек и кад јој до вас није
И цара Радована и град где благо крије

Хвалите глог и смокву и орахове ресе
Славите Васкрс у свему и госту радујте се
Дрешите мјешине смеха у овој долини плача
Где зановет пламиња и руди петровача

Пјевајте пољем гангу у коју се заплела
Јека првога вриска и арија опела
У јарости и гневу у слави и у сраму –
Увек се сетите да сте на гробљу ил у храму.

Премда само интонацијски и ритмички, у наговјештајима, реализованим узастопним набрајањима, одјечи поменуте усмене форме наслућују се и у наредном тексту:

Нека Видосаву обуку у змијску кошуљу,
глоговим прућем нек јој сан извезу
и дјечи о томе да се не говори.

Нек отац набере хајдучке траве,
трпезу нека ми спреми,
мајка топле ријечи
од јаве обољелог да ме сада лијечи
кад се вратим.

Рођаци нека свакако дођу,
нека макар кашљу,
нож под гредом да се црни како треба,
на времену петља нек се добро стегне:
да не буду путу без опуте,
да не буду шуме без звијери,
да не буде небо без јастреба
кад се вратим!
„Кад се млидијох вратити“
(Сладоје 2003: 88)

Осим на интонацијско-ритмичком плану, пјесма „Кад се млидијох вратити“ са фолклорном традицијом, у конкретном случају – народном епском поезијом, успоставља везу и увођењем мотива невјерне драге, чији је симбол и пјесничко отјелотворење Видосава. Везу за преузетом фолклорном симболиком Видосавиног имена у овој Сладојевој пјесми потврђује и један други Сладојев пјеснички текст – „Видосава млађа“, који хронолошки претходи наведеној и у којој је мотив невјерне драге експлицитније обрађен (Сладоје 2003: 87).

На жанр здравице упућује и наслов пјесме „Здравица за 01. 01. 2001.“, али веза са поменутиим жанром уочена је само у наслову док садржајно и формално сама пјесма не опонаша жанр здравице.

Не слутећи да ћу славити и ово
И боље сам дане проклињо и псово
И скупље сам списко и у прах стиринто
Промочио тугом и уфлеко тинтом

На вечном ланцу привезан за нуле
Најзад и ти дође да ми нудиш куле
Али знам ти доро часе и минуте
И мрачину коју потрпаше у те [...].
„Здравица за 01.01.2001.“
(Сладоје 2006: 23)

Благослов, као краћа усмена форма, јавља се у пјесми „Свакодневни уторник“: „Благослови и утрој плод у грешној кози / У смрзлом бусену клицу, петла на једној нози“ (Сладоје 2003: 173).

3.

Много чешће неголи здравице и благослове у поезији Ђорђа Сладоја налазимо тужбалице, било у сегментима пјесме („Куку ти, сестро, однијеће / У гроб најбоље одијело“ [Сладоје 2003: 55], или у пјесмама који својом формом у потпуности кореспондирају са обликом народне тужбалице:

Шта ће Кокорина
Без обадва сина,
Шта ли ће Клиња,
Кукавица сиња;
Чиме ће Залом
Осим кривим ралом?

Куд ће црни мрчник
Него у Лебршник
Кад из Трновице
Чује удовице,
А из Плачикука
Ни петла ни ћука.

Да ли ишта црње
Има од Обрње,
И од Дубраве
Без кључа и браве,
Од празне Градине?
Признај, Вујадине.

Има Живањ спаљен,
И Обаљ обаљен,
И пола Братача
Стало испод сача,
А низ сач се ваља
Суза пут Сливаља;
Над Уништима
Ни кудеље дима,
А од Улога
Ни зечијег лога. [...]
„Херцеговина“
(Сладоје 2003: 73 – 74)

„Херцеговином“ се пјесник у потпуности приближава тужбалици као усменој врсти, садржајно и ритмички, створивши неспутаном снагом свог језика, у овом случају сведеног, али изразито снажног, јарке и упечатљиве пјесничке слике („Има Живањ спаљен, / И Обаљ обаљен, / И пола Братача / Стало испод сача, / А низ сач се ваља / Суза пут Сливаља [...].“). Посезање за формом тужбалице има своју пјесничку функцију будући да пјесник жал за расељеном и свакојаким страдањима измученом Херцеговином најбоље може изразити на тај начин.

Пошто највећи број Сладојевих пјесама има дух и интонацију тужбалице, наведеним примјерима придружујемо и тужбалицу „Повратак Павла Ћеранића из тазбине и тужбалица његова за Марком Краљевићем“ (Сладоје 2010: 151), а која је сва од епских евокатива.

На тужбалицу као усмени жанр упућује и пјесма „Тужбалица за ердутском винаријом“, с тим да је ријеч о дослуху са усменим жанром само у наслову пјесме (Сладоје 2003: 187).

Сладоје се, између осталог, пјеснички поиграва и са формом бајалице:

Узми воде преко маше и млека из левог рога,
Месечина са наковња и угљевља белог глога.
Провуци се испод сенке младог вука, и срндаћа,
Ушиј крило од шишмиша, обрву од зелембаћа,
Треће срце Балчаково, трепавицу Злопоглеђе –
Тврдим концем преко кога и караван за ноћ пређе
[...]
Беж, девети уторниче, крива врано, гладна ало –
Бај, не престај – видиш да је – на те чудо кидисало.
„Даноноћна бајалица“
(Сладоје 2003: 137)

Пјесник овдје успоставља везу са разним фолклорним и митским слојевима, вјешто градећи форму бајалице. Поступак угледања и опонашања усменог модела имамо и у следећем примјеру:

Је ли ово
Из рјечника
Измиљело?
Је ли:
Ала,
Анарема,
Суђаја
И нав-навија?
Језибаба,

Кучибаба,
Хроми Даба?
Ђаво-шестак
И паклењак,
Аждрахин
И вједогоња?
Караконца,
Коњобарка
И сркача?
Кемза,
Ламња,
Чума,
Мора,
Утвара
И прикојаса?
„Питалица од ужаса“
(Сладоје 2003: 180)

Као што се може уочити из текста пјесме, аутор користи питалицу као пјеснички модел, и то највише њен трећи елеменат – одговор. Изразито је пјесниково поигравање на лексичком нивоу, те евоцирање застарјелих и из језичког памћења потиснутих лексема.

И, на крају, успаванку испјевану по карактеристичном народском моделу (анти)успаванке против урока, интонацијски и ритмички досљедном, имамо у сљедећој пјесми:

Цуцу цуцу на коњу
Вуци мајку закољу
Турци ђеда одведу
Низ поточић по леду

Мора ћаћу пријаше
И сватовски појаше –
Дјецу ћемо шлопити
А млијеко попрати
Игра црни репати
Залуд му је тепати –
Бјежи враже кракати
Сестра ће ми плакати
Куку куку на коњу
Дођу спале покољу
Па како ћу заспати
Док су будни касати
„Успаванка од које се све чешће будим у зноју лица својега“
(Сладоје 2006: 69)

4.

Из свега наведеног можемо закључити да се форма здравице, у пуном или крњем облику (благослови и клетве), ријетко јавља у пјесничком опусу Ђорђа Сладоја, док су остале усмене форме, попут тужбалица, бајалица или питалица – знатно заступљеније. Преношење и интерполирање издвојених усмених форми у умјетнички текст одвија се на три нивоа:

- а) формално-садржајном,
- б) интонацијско-ритмичком,
- в) или само путем *именовања* жанра у наслову.

Окамењене и устаљене форме благослова, као самосталне форме или компоненте усменог жанра здравице, а какве смо издвојили у првом дијелу рада – нисмо пронашли у анализираним пјесничким текстовима. Вјерујемо да би проширењем корпуса и анализе на пјесничка остварења других аутора резултати истраживања били умногоме ревидирани и обогаћени.

ЛИТЕРАТУРА

- Ајдачић 2004:** Ајдачић, Д. *Прилози проучавању фолклора балканских Словена*. Београд: Научно друштво за словенске уметности и културе, 2004.
- Петровић 2006:** Петровић, Т. *Здравица код балканских Словена*. Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, 2006.
- Поповић 2006:** Поповић, Р. Херцеговина у српском пјесништву двадесетог вијека (Између лирске евокације и симболичке транспозиције завичаја) // *Књижевна историја. Часопис за науку о књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност, XXXVIII 2006 130, 579 – 597.
- Сладоје 2003:** Сладоје, Ђ. *Душа са седам кора*. Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.
- Сладоје 2006:** Сладоје, Ђ. *Мала васкрсења*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.
- Сладоје 2010:** Сладоје, Ђ. *Горска служба*. Лакташи: Графомарк, 2010.